

Västerås slott

Borgen vid Svartån

Vid Svartåns utlopp i Mälaren ligger Västerås – sedan urminnes tider en av Mälardalens och rikets viktigaste orter.

Det gamla namnet på staden var Aros som på fornsvenska betyder åmynning. Namnet blev senare Västra Aros till skillnad från Östra Aros som var nuvarande Uppsala.

Platsen har varit bebodd och bebyggd sedan forntiden även om det var Badelunda, granne i öster till Västerås domkyrkoförsamling, som var den mest betydande orten under de första tusen åren av vår tideräkning.

Men vid mitten av 1100-talet hade Västra Aros blivit biskopssäte och en stadsbebyggelse började växa upp.

Under 1200-talet erövrade Västra Aros ställning som den viktigaste utskeppningshamnen för Bergslagen och blev tillsammans med Stockholm den viktigaste staden i Mälardalen.

Västra Aros var säkert befäst på ett eller annat sätt redan från början, men sedan staden växt i betydelse

blev det nödvändigt med ett starkt fäste som skydd för staden, som en viktig stödjepunkt för den som hade makten i riket och som residens för kungens fogde. Kring mitten av 1200-talet byggdes därför ett fast hus på en vattenomfluten höjd vid Svartåns utlopp. På den tiden gick Mälaren betydligt längre in och borgen stod i kontakt med Västeråsfjärden.

Detta fasta hus var av samma typ som andra viktiga fästen i landet, till exempel det samtidigt anlagda Örebro hus. Det bestod av ett kärntorn i fyra våningar där den översta var en skyttevåning. Varje våning var indelad i två rum och våningarna hade invändig förbindelse genom en spiraltrappa som delvis är bevarad. Entrén till huset låg inte i bottenvåningen utan i våningen ovanför och nåddes med en flyttbar trätrappa. Arrangemanget var naturligtvis till för att hindra fiender att tränga in i huset. Tornet finns bevarat i det nordöstra hörnet av det nuvarande slottet. Utanför tornet fanns en borggård, med en oregel-

Slottets östra fasad vetter mot Svartån. I det högra partiet vid stupröret ingår det ursprungliga kärntornet från 1200-talet.

bunden planform, omsluten av en träpalissad. Typen går tillbaka på det romerska kastelet och var vanlig i västerlandet under stor del av medeltiden.

Västerås centrala läge i Mälardalen och ekonomiska betydelse gjorde staden och borgen till ett viktigt byte i maktkamperna som präglade medeltiden. Flera gånger var staden skådeplatsen för blodiga strider och borgen byggdes därför ut och förstärktes flera gånger. Under 1300-talet uppfördes en salsbyggnad i vinkel mot det ursprungliga huset. Byggnaden som nu ingår i den östra slottslängan hade två våningar ovanpå en källare. Mot Svartån är tegelmuren tre meter tjock och hade ursprungligen endast få fönsteröppningar. Samtidigt med detta ersattes träpalissaden av en kraftig ringmur av stenblock. Muren är bevarad i yttermurarna till det nuvarande slottets norra och västra längor. Efter

hand tillkom byggnadslängor också i norr, söder och väster med utnyttjande av ringmuren som ytterväggar.

I politikens centrum

Under unionsstriderna på 1400-talet och det tidiga 1500-talet spelade Västerås en central roll. Slottet var det första riksfäste som erövrades av Engelbrekt under upproret.

Det intogs av ärkebiskop Jöns Bengtsson 1457, belägrades 1464 utan framgång av Christiern av Oldenburg och föll slutligen torsdagen den 30 januari 1522 i Gustav Vasas händer efter att ha belägrats sedan föregående år.

Gustav Vasa vistades gärna på Västerås slott och de viktiga riksdagarna 1527 och 1544 hölls i Västerås. Riksdagen 1527 innebar att kyrkans band med Rom klipptes av och att dess maktställning bröts.

Det var inte helt lätt för kungen att få igenom sina förslag och han lämnade i vredesmod förhandlingarna i Svartbrödraklostret och stängde in sig på slottet. Där satt han och surade till dess riksdagen gick med på hans krav som mynnade ut i Västerås recess och ordinantia.

Riksdagen kring trettondedag jul 1544 gjorde Sverige till ett arvrike och vid detta tillfälle hyllades den tioårige prins Erik som rikets kronprins. Trettio år senare skulle han återvända till Västerås slott i betydligt dystrare omständigheter.

Sedan Gustav Vasa gjort slut på inbördesstriderna i landet minskade borgens militära betydelse och den blev i stället ett kungligt slott.

Det slott som Gustav Vasa övertog var illa åtgånget under unionstidens strider och kungen gjorde därför under åren 1540–

*Matsalen
i residensvåningen.*

I galleriet i den norra slottslängan har inredningen bevarats från Carl Hårlemans ombyggnad efter slottsbranden 1736.

vinnan Katarina, Karl IX:s dotter och mor till Karl X Gustav, dog. Hon vistades då på slottet tillsammans med hovet och tronföljarinnan Kristina som hon hade omvårdnaden om.

Länsresidens

Efter degraderingen förföll slottet ganska snabbt eftersom det till stora delar stod tomt. Ståthållaren eller landshövdingen bodde inte i slottet utan i en träbyggnad strax bredvid.

Först på 1680-talet kom en renovering till stånd. Den leddes av arkitekten Mathias Spieler, en arkitekt som stod Jean de la Vallé och Nicodemus Tessin d.ä. nära.

Slottet fick då det utseende det har på Johan van den Aveelens kopparstick i Suecia antiqua et hodierna från år 1700.

Under Karl XII:s krig användes slottet precis som andra i riket till förvaring av krigsfångar.

I maj 1736 höll landshövding Gustaf Funck bröllop för sina två yngsta döttrar. Kanske frestade bröllopsarrangemangen för hårt på eldstäder och rökgångar, om detta vet man inget, men söndagen den 23 maj kom elden lös i landshövdingebostaden och förstörde flera av de

44 stora ombyggnader. En ny kungsvåning byggdes ovanpå den gamla i den östra längan och även den södra längan förhöjdes. Längornas fasader smyckades med blinderingar och hela slottet målades rött. Vid ombyggnaden togs också portgången i den östra längan, den nuvarande huvudentrén, upp.

Hertig Johan blev kung 1569 efter att ha avsatt sin bror Erik. Johan var en mäktig byggnadslysten furste och hans intresse kom även att riktas mot Västerås slott. I slutet av 1570-talet började byggnadsarbeten som medförde stora förändringar. Bland annat inreddes en stor rikssal och en slottskyrka och det yttre utsirades med prydnadsgavlar och torn. I Västerås firade Johan 1585 bröllop med sin andra hustru, den då 16-åriga Gunilla Bielke.

Slottets historia som kungligt residens tog slut 1638 när pfalzgre-

trä- och korsvirkesbyggnader som omgav slottet. Själva slottet blev också svårt skadat och all inredning från Vasatiden förstördes. Landshövding Funck dog på hösten 1736 och det blev hans efterträdare Johan Cederbielke som fick ta tag i uppgiften att se till att det utbrända slottet blev reparerat. Arkitekt för renoveringen var Carl Hårleman. Renoveringen påbörjades vid mitten av 1740-talet och var i huvudsak klar 1753 då landshövding Fredric von Friesendorff flyttade in i den nyinredda residensvåningen överst i slottet. Exteriören fick då det utseende den fortfarande i huvudsak har, färgsättningen var dock en annan. I slottet inrymdes förutom residenset länsstyrelsens lokaler, fängelse, rustkammare för Västmanlands regemente med mera.

Under 1800-talet gjordes en del förändringar av slot-

tets inre. Under 1920-talet genomfördes en restaurering av slottet under ledning av Västerås legendariske stadsarkitekt Erik Hahr. Arbetena var främst inriktade på rikssalen med angränsande utrymmen och residensvåningen. Rikssalen som inte hade återställts under Hårlemans renovering utan delats upp till magasin och arkiv fick under Hahrs ledning sitt nuvarande utseende.

Våningen innehåller landshövdingens privatbostad och representationsrum, där en del av Hårlemans

originalinredningar också finns i behåll, till exempel det vackra galleriet i den norra längan.

Länsstyrelsen flyttade 1961 till ett nybyggt länsstatshus som uppfördes med Carl Nyrén som arkitekt. Efter detta renoverades slottet 1965–66 under ledning av arkitekt Nils Tesch och Länsstyrelsen flyttade därefter in i länsstyrelsens gamla lokaler. Västmanland Fornminnesförening har dock haft sina samlingar i slottet ända sedan 1889.

I fängsligt förvar

Allt sedan sin tillkomst fungerade borgen i Västerås, i likhet med andra slott och fästningar också som fängelse. De sista fångarna lämnade slottet på kvällen den 28 maj 1857 i en dyster procession.

Västerås slott på Johan van den Aveelens kopparstick över Västerås år 1700.

Hörnsalongen i residensvåningen.

Målet var det nya länsfängelset, som hade byggts ett drygt hundratal meter sydväst om slottet. De som vandrade den korta sträckan den här vårkvällen för snart 140 år sedan, tillhörde väl inte någon av samhällets mer bemärkta kretsar. I äldre tider hade det stundtals varit annorlunda. Den mest bemärkte av alla fångar på slottet var Erik XIV som fördes hit från Gripsholm tillsammans med Karin Månsdotter i juni 1573. Han satt fångslad här till oktober 1574 då han fördes till Örbyhus. Säkerhetsåtgärderna i Västerås var rigorösa. Ett plank byggdes runt hela slottet med endast en ingång, vaktstyrkan bestod av hundra knektar och de som hade det högsta ansvaret för den avsatte kungen hade order att döda honom om det gjordes fritagningsförsök.

Andra beryktade men inte lika högtättade fångar var stortjuvarna Lasse-Maja eller Lars Larsson Molin som han egentligen hette och Carl

Fredrik Lilja. Båda har gått till hävderna genom sina självbiografier som var flitigt lästa under 1800-talet.

Westerås gurkor

”... äfven i vårt land förekommer gurkodling på vissa håll såsom specialkultur, t.ex. vid Västerås och Leckö”, skriver man i Uppfinningarnas bok 1899.

Gustav Vasa, som var en ekonomisk man och en god lanthushållare, anlade en köksträdgård mittemot slottet, på andra sidan ån.

Under en del av 1700-talet arrenderades trädgården av den

tyske trädgårdsmästaren Bernhard Johan Bohnsack.

Utän Bohnsack skulle en vanlig leverpastejsmörgås te sig betydligt tristare, för det var han som lärde västeråsarna att odla den speciella form av *Cucumis sativus* som har fått namnet Västeråsgurka. Från sitt hemland hade han också tagit med sig den ädla konsten att lägga in frukterna i lag eller sylta dem som man sa förr – saltgurkor helt enkelt.

Gurkhanteringen blev ett viktigt näringsfång i staden och snart växte det gurkor i de flesta trädgårdar i Västerås. De salta gurkorna exporterades till Bergslagen och till Stockholm.

Kring sekelskiftet minskade gurkodlingen för att i stort sett upphöra helt under första världskriget.

Själva Kungsträdgården uppläts redan 1863 till Västerås stad och blev Vasaparken.

Förutom Kungsträdgården fanns i direkt anslutning till slottet en trädgård, som med tiden utvecklades till en lummig park som delvis finns kvar.

Västerås slott har utförligt beskrivits av Ruth Hedlund i boken ”Västerås slott. Fogdeborg, kungslott, fängelse och residens” 1990 och av Tord O:son Nordberg i ”Västerås slott. En byggnadshistorisk skildring” 1975.

Staffan Nilsson

714. Saltgurkor.

1 kg. grovt salt
3 lit. vatten
100 st. västeråsgurkor

körbärs- och vinbärsblad
dillkronor
2–3 msk. kryddpepparkorn

Till lagen: 3 lit. ättika, 1 1/4 lit. vatten

BEREDNING: Saltet och vattnet blandas kallt tillsammans. När saltet är fullkomligt smält, läggs gurkorna ned i laken och få ligga där tre dygn.

Gurkorna tagas upp och läggs ned i en bytta eller stenkruka varvtals med blad, dillkronor och pepparkorn. Varje gurka bör viras med blad, så att de ej komma att ligga tätt tillsammans (då bli de fläckiga). Första och sista varvet böra vara blad. Av ättikan och vattnet kokas en lag, vilken slås het över gurkorna. En botten med tyngd lägges på, och krukans bindes över. Lagen bör stå över gurkorna. När dessa äro klara, då man skär dem itu, äro de färdiga.

För att gurkorna bättre skola hålla sig, kan man täcka dem med gul senap, insydd i en liten påse.

Ur ”Hemmets kokbok”